

SUKLASTOTA ISTORIJA: SOVIETŲ TOTALITARIZMAS IR PARTIZANŲ KARO PRISIMINIMAS

Bernardas Gailius

Doktorantas
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel. 268 72 88
El. paštas: bernardasgailius@gmail.com

Įvadas

1944–1953 m. partizanų karo istorija paprastai apibūdinama kaip pakankamai turtinga. Nurodoma gausybė knygų, straipsnių, pranešimų, kitų mokslo darbų, be to, dokumentų rinkinių, partizanų spaudos publikacijų, atsiminimų. Suprantama, kad visi šie darbai prisideda prie partizanų karo historiografijos gausinimo ir padeda geriau suvokti ir įvertinti to meto įvykius. Tačiau padėtį vertinant istorijos kultūros požiūriu galima pastebėti, kad partizanų karas nėra tokios kultūros dalis. Partizanų karas, kaip istorinis įvykis, nėra „prigijęs“ Lietuvos istorinėje sąmonėje. Požiūrių į jį prieštarinngumas atskleidžia, kad visuomenėje nėra susiklosčiusios partizanų karo interpretavimo tradicijos. Šioje srityje neįmanoma konstatuoti įprastos perskyros tarp „tradicinio“ ir „revizionistinio“ požiūrių, nes nėra viena nuomonė iš tikrųjų nėra tradicinė.

Galima bandyti šį paradoksą paaiškinti vien tik laiko nuotolio skirtumais. Esą partizanų karas – labai naujas įvykis, todėl nuo-

monės apie jį prieštaringos. Tačiau visuomenė nesunkiai interpretuoja daug naujesnius procesus, pavyzdžiui, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ir Kovo 11 Akta. Tai toks pat aiškus posūkių taškas, kaip ir Liublino unija ar 1918 m. vasario 16 d. To paties negalima pasakyti apie partizanų karą.

Kitas paprastas paaiškinimas galėtų būti siejamas su pralaimėjimu. Esą partizanai pralaimėjo ir nugalėję užkariautojai užgniaužė prisiminimus apie pasipriešinimą, kaip visuomet būna tokiais atvejais. Tačiau ir šis paaiškinimas neatlaiko išbandymo palyginimu. 1864 m. sukilimas labai aiškiai interpretuojamas kaip pasipriešinimas, nors taip pat buvo pralaimėtas. Maža to, pasipriešinimu jį laikė ir amžininkai. Po sukilimo išsivadavimo viltis ne žlugo, o sustiprėjo, jis buvo tautinio atgimimo pradžia, o ne pabaiga. Ši nuostata nepakito per visus likusius daugiau kaip penkiasdešimt Rusijos imperijos valdymo metus.

Taigi paprastų paaiškinimų šiuo atveju nepakanka ir partizanų karo prisiminimą tenka pripažinti keblesne problema, reika-

laujančia atskiro dėmesio ir studijų. Kaip tik toks yra šio straipsnio tikslas – pasitelkus istorijos ir filosofijos teorijas, paaiškinti su partizanų karo interpretavimu susijusį paradoksą.

Pasirinkta problema nėra plačiai tyrinėta. Nors, kaip jau minėta, partizanų karo tematikai paskirta nemažai studijų, dauguma jų tiesiogiai nekelia partizanų karo vietos Lietuvos istorinėje kultūroje klausimo. Dauguma darbų skirta partizanų karo faktinėms aplinkybėms tirti ir aprašyti¹, esama bandymų pažvelgti į partizanų karą lyginamuoju aspektu, remiantis karo teorija², pastaruoju metu daugėja studijų, skirtų atskiriems partizanų karo aspektams³, atsiranda partizanų karo dalyvių biografijų⁴.

Partizanų karo vertinimo ir reikšmės Lietuvai klausimas kiek plačiau buvo gvildentas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro surengtame seminare „Partizanų valdžia – istorinė realija ar teisinė fikcija“, kurio medžiaga vėliau paskelbta centro leidinyje⁵. Tai buvo vienas iš pirmųjų bandymų šią temą aptarti būtent vertinamuoju požiūriu, susiejant ją su šiuolaikinės visuomenės padėtimi.

¹ Žr.: *Gaškaitė N., Kuodytė D., Kašeta, A., Ulevičius, B.* Lietuvos partizanai 1944–1953 m. Kaunas, 1996; *Gaškaitė N.* Pasipriešinimo istorija 1944–1953 metai. Vilnius, 1997; *Kasparas K.* Lietuvos karas. Kaunas, 1999; *Kasparas K.* Lietuvos laisvės armija. Kaunas, 2002.

² Žr. *Griunius K.* Partizanų kovos Lietuvoje. Chicago, 1987.

³ Žr. *Pocius M.* Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.: kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais. Daktaro disertacija. Vilnius–Klaipėda, 2005.

⁴ Žr.: *Gaškaitė-Zemaitienė N.* Žuvusiųjų prezidentas. Jono Žemaičio biografija. Vilnius, 1998, 2005, 2007; *Mockūnas L.* Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje. Vilnius, 1997.

⁵ Žr. Genocidas ir rezistencija. 2006, Nr. 2 (20), p. 149–176.

Šio straipsnio autorius taip pat yra anksčiau domėjęsis partizanų karo vertinimo ir suvokimo klausimais⁶. Tačiau šiame straipsnyje susitelkiama jau konkrečiai į partizanų karo kaip neįsitvirtinusios istorijos kultūros dalies problemą.

Istorijos kultūros „juodoji skylė“

Straipsnyje vartojamą „istorijos kultūros“ terminą suformulavo vokiečių istorikas Jörnas Rūsenas. Štai kaip jis pats jį aiškina: ‘Istorijos kultūros’ terminas siūlo tokį požiūrį į skirtingas mokslinio tyrimo, meninio apipavidalinimo, kovos dėl politinės valdžios, mokyklinio ir užmokyklinio auklėjimo, laisvalaikio ir kitas viešo istorinio atsiminimo procedūras, kad jos visos gali būti suprantamos kaip vienos vienintelės mentalinės galios apraiškos. Taip jis sintetina universitetą, muziejų, mokyklą, valdymą, masines priemones ir kitas institucijas į kolektyvinio atsiminimo taškų visumą ir integruoja mokymo, pramogų, įteisinimo, kritikos, laisvalaikio, švietimo ir kitų atsiminimo būdų funkcijas į visa apimančią istorinio atsiminimo vienovę.⁷

Taigi, būtent istorijos kultūra yra tai, kas leidžia atsirasti tam tikram sutartiniam visuotiniam įvykių interpretavimui, visuomenės istorinio tapatumo pagrindui. Tam lemiamą reikšmę turi istorinių pasakojimų įvairovė ir tarpusavio sąveika. Istorinį pasakojimą Rūsenas laiko visos istorijos kultūros pagrindu. Apie jį sako taip: „Istoriniam pasakojimui būdinga bendra funkcija orientuoti praktinį gyvenimą laike

⁶ Žr. *Gaillius B.* Partizanai tada ir šiandien. Vilnius, 2006.

⁷ *Rūsenas J.* Istorika. Istorikos darbų rinktinė. Vilnius, 2007, p. 79–80.

mobilizuojant laiko patyrimo prisiminimą, plėtojant tęstinumo sąvoką ir stabilizuojant tapatybę. Ši bendra funkcija gali būti realizuota keturiais skirtingais būdais, atitinkančiais keturias būtinas sąlygas, kurios turi būti įvykdytos, kad žmogaus gyvenimas galėtų tęstis bėgant laikui: tai teigimas, reguliarumas, neigimas, transformacija. Todėl aš išvelgiu keturis skirtingus funkcinius istorinio pasakojimo tipus ir juos atitinkančias istoriografijos formas.⁸

Rūseno skiriami tipai yra tradicinis, pavyzdinis, kritinis ir genetinis. Pirmojo tipo pasakojimai paaiškina tam tikrų elgesio normų kilmę, antrojo – pavyzdžiais pabrėžia tokių normų laikymąsi ir tęstinumą, trečiojo – neigia nusistovėjusį elgsenos modelį, ketvirtojo – paaiškina, kodėl ilgainiui vieną modelį pakeičia kitas. Taigi, veikiant įvairių tipų pasakojimams, žmogui ir visuomenei pavyksta save suvokti laiko perspektyvoje: iš kur aš atsiradau, kodėl mano protėviai elgėsi ne taip, kaip aš, ir kaip kito žmonių elgesys iki to laiko, kai atsirado man įprastos normos. Svarbiausias įvairių pasakojimų tarpusavio sąveikos padarinys yra tas, kad taip kiekvieniems laikams yra pripažįstamas normalumas. Mums pernelyg daug emocijų nekelia tai, kad Jogaila įsakė pasmaugti Kęstutį, o Vytautas ne tik neatkeršijo už tėvo mirtį, bet ir sėkmingai valdė Lietuvą drauge su žudiku. Tai suprantama, nes buvo kiti laikai. Šiandien tuometinę LDK suvokiame tik kaip pačios valstybinumo idėjos ištakas, o šiuurkščią viduramžių politiką esame seniai atmetę ir pakeitę diplomatiškesniais metodais.

Kalbant apie istorinius pasakojimus svarbu yra ir tai, kad jie pradeda atsirasti iš karto po istorinio įvykio. Pavyzdžiui, 1918–1920 m. Nepriklausomybės kovos iš karto pradėtos traktuoti kaip nuo seniausių laikų (kovų su kryžiuočiais) žinomo lietuvių narsumo ir didvyriškumo pavyzdys⁹. Taigi, vos spėjus nurimti mūšiams, atsirado juos interpretuojantys tradiciniai ir pavyzdiniai pasakojimai. Vėliau (dėl tam tikro sovietmečio „iššalo“ – iš esmės tik dabar) atsiranda kritinių teiginių, kad gal ne tiek (ar ne tik) įgimtas didvyriškumas, kiek savanoriams pažadėta žemė lėmė daugelio iš jų apsisprendimą. Galiausiai genetiniai pasakojimai, matyt, paaiškina, kad, nepaisant visų sukilimų ir neprarastos pasipriešinimo dvasios, per daugiau kaip šimtą Rusijos imperijos valdymo metų lietuvių patriotizmas gerokai atbuko, tad entuziastingiems naujos valstybės politikams teko jį atgaivinti – pažadėti žemės.

Toks mechanizmas: tradiciniai ir pavyzdiniai pasakojimai – kritiniai pasakojimai – genetiniai pasakojimai, yra tipiškai normaliai veikiančiais istorijos kultūrai ir atspindi jos dinamiką. Tačiau partizanų karo atveju tokios sekos nustatyti neįmanoma. Mat tradicinių ir pavyzdinių pasakojimų apie partizanų karą taip ir neatsirado. Vėliau dar bus kalbama apie totalitarinę sovietų politiką, dabar pakaks konstatuoti, kad dėl jos sutriko žmonių bendravimas ir partizanų karo istorijomis nebuvo keičiamasi taip, kaip kitokiais pasakojimais. Reta šios taisyklės išimtimi galėtų būti laikomi

⁸ *Rūsen J. Istorika. Istorikos darbų rinktinė. Vilnius, 2007, p. 66.*

⁹ Pavyzdžiui, *Tarasenka P. Lietuvių kovos dėl nepriklausomybės. Kaunas, 1925; Savanoris: Lietuvos kariuomenės kūrėjų-savanorių knyga (red. S. Butkus). Kaunas, 1929.*

dar karo metu parašyti Juozo Lukšos-Daumanto atsiminimai¹⁰, tačiau Lietuvos gyventojams sovietmečiu jie, galima sakyti, buvo neprieinami. Panašiai neprieinami buvo ir partizanų dienoraščiai¹¹, dainos¹², poezija¹³, kurie (su labai retomis išimtimis) taip ir netapo Lietuvos kultūros dalimi.

Dėl totalitarinio režimo užtikrintos vidinės ir išorinės izoliacijos atsitiko taip, kad pirmieji pasakojimai apie partizanų karą, atsiradę sovietinėje Lietuvoje, buvo sovietinių autorių „grožiniai“, „publicistiniai“ ir „moksliniai“ romanai¹⁴ ir dokumentų rinkiniai¹⁵. Tai iš esmės buvo kritiniai (ar net genetiniai) pasakojimai, turėję „iš viršaus“ paaiškinti Lietuvos gyventojams jų nesena istorinę patirtį. Šie pasakojimai užpildė dėl totalitarinės prievartos atsiradusią interpretacinę tuštumą. Apie totalitarines poveikio sąmonei technologijas plačiau bus kalbama kitame skyriuje, tačiau būtina pažymėti, kad tokie sovietiniai pasakojimai buvo tik pseudoistoriniai, nes rėmėsi ne tik realia atskirų žmonių ir visuomenės patirtimi, bet ir totalitarine fikcija. Atitinkamai ir tokiais pasakojimais sukurtas istorinės kultūros atitikmuo iš tikrųjų tebuvo pseudokultūra.

Kita dalis pasakojimų apie partizanų karą pasirodė emigracijoje¹⁶. Tačiau tai

taip pat nebuvo nei tradiciniai, nei pavyzdiniai pasakojimai. Teisingiau būtų juos vadinti „kontrkritiniais“. Šiais pasakojimais visų pirma buvo siekiama paneigti sovietų propagandą, todėl jie dažniausiai konstruoti neigimo principu. Buvo įrodinėjama, kad partizanai – tai ne nusikaltėliai, o teisėtas pasipriešinimas, neigtas jų dalyvavimas civilių žudynėse ir pabrėžti sovietų žiaurumai. Iš dalies kaip tik išėvijos tradicijos padarins buvo neigimo principo populiarumas po nepriklausomybės atkūrimo susiformavusioje partizanų karo istoriografijoje.

Tokiu būdu partizanų karas tapo savotiška istorijos kultūros „juodąja skylė“. Sovietmečiu sukurta ir palaikyta pseudokultūra Lietuvai atkūrus nepriklausomybę savotiškai „bankrutavo“, nes buvo nesunkiai demaskuotas jos fiktyvus ir propagandinis pobūdis. Tačiau vien demaskuojančios „kontrapropagandinės“ istoriografijos nepakako tam, kad atsirastų nauja partizanų karo interpretacija. Jis netapo ir tikrosios Lietuvos istorijos kultūros dalimi, likdamas išskirtiniu įvykiu, apie kurį vengiama kalbėti. Šio „juodosios skylės“ efekto priežastys tampa aiškios pasitelkus totalitarizmo teoriją ir totalitarinių režimų studijas.

Istorijos klastojimas ir istorinės pseudokultūros gimimas

Totalitarinių režimų išskirtinumą iš anksčiau žmonijos pažintų priespaudos ir despotiško valdymo formų lėmė visų pirma jų gebėjimas manipuliuoti žmogaus sąmone. Šiam totalitarizmo aspektui daug dėmesio skyrė ir viena iš pirmųjų jo tyrinėtojų Hannah Arendt. Jos nuomone, pats baisiausias

¹⁰ Žr. Lukša-Daumantas J. Partizanai. Vilnius, 2005.

¹¹ Pavyzdžiui, Liongino Baliukevičiaus – Partizano Džūko dienoraštis (parengė A. Kašėta). Vilnius, 2006.

¹² Žr. kompaktinę plokštelę „Už laisvę, tėvynę ir tave“ (prodiuseris M. Jančius). Vilnius, 2007.

¹³ Pavyzdžiui, Broniaus Krivicko raštai (sud. V. Gasiūnas). Vilnius, 1999.

¹⁴ Čia geras pavyzdys galėtų būti *Usačiovas J. Nemunas laužia ledus*. Vilnius, 1956.

¹⁵ Žr. Kraują sugėrė Džūkijos smėlis (sud. A. Vabalas). Vilnius, 1960.

¹⁶ Vienas jų – *Remeikis T. Opposition to Soviet rule in Lithuania, 1945–1980*. Chicago, 1980.

ir pavojingiausias totalitarinių sąjūdžių (o vėliau – totalitarinių režimų) bruožas yra ne jų polinkis smurtauti, o gebėjimas sukonstruoti ir primesti savo valdiniams fiktyvią socialinę tikrovę. Totalitarinio režimo valdomi žmonės turi netikrą istoriją, nuolat kovoja su išgalvotais sąmokslais dabartyje ir tiki kurią režimo vadovų įsivaizduojamą ateitį. Štai kaip apie tai kalba pati Arendt: „Prieš užgrobdami valdžią ir susikurdami pasaulį pagal savo doktrinas, totalitariniai sąjūdžiai sufantazuoja melagingą pastovumo pasaulį, kuris žmogaus proto reikmes atitinka labiau negu pati tikrovė – pasaulį, kuriame, valdomos grynos vaizduotės, bešaknės masės gali jaustis kaip namie ir yra apsaugotos nuo niekada neišnykstančių smūgių, kuriuos realus gyvenimas ir realus patyrimas nuolat suduoda žmonėms ir jų viltims. Totalitarinės propagandos jėga – dar iki sąjūdžiams gaunant galią nuleisti geležinę uždangą, kad sutrukdytų kam nors, bent menkiausioms užuominoms apie tikrovę, trikdyti stingdančią visiškai įsivaizduojamo pasaulio ramybę – glūdi jos sugebėjime mases atkirsti nuo realaus pasaulio.“¹⁷

Kai sąjūdis įgyja valdžią ir virsta režimu, toks „melagingas pastovumo pasaulis“ išplečiamas į visą režimo kontroliuojamą teritoriją. Įtvirtinti propagandą padeda teroras. Represijos pašalina buvusius politinius oponentus ir visuomenės veikėjus – visus, kurie gali atskleisti kuriamo socialinio vaizdinio fiktyvumą. Be to, represijos padeda pasiekti ir vidinę izoliaciją – žmonės nustoja kalbėtis. Isto-

rijos kultūros prasme tai kaip tik ir reiškia, kad neatsiranda tradiciniai ir pavyzdiniai pasakojimai.

Taigi totalitarizmo teorija taip paaiškina „juodosios skylės“ efektą. Sovietams vykdant *sisteminą* terorą, pirmiausia buvo nužudyti ir ištremti (šis darbas buvo pradėtas 1940–1941 m. ir tęsiamas po Antrojo pasaulinio karo sovietams sugrįžus) aktyviausi visuomenės nariai – veikėjai, kalbėtojai ir rašytojai, kurių darbai yra bet kokios (taip pat ir istorinės) kultūros pagrindas. Be to, nuolatinė prievarta parodė Lietuvoje likusiems žmonėms, kad netinkamas aktyvumas sukelia žiaurių padarinių ir vertė juos būti kuo pasyvesnius. Didelę reikšmę turėjo ir vadinamoji „geležinė uždanga“, užtikrinusi, kad į okupuotą teritoriją neprasisiverbtų jokios žinios iš užsienio. Šie sovietų veiksmai lėmė tai, kad istorijos kultūra nustojo natūraliai formuotis, o išplėtotas cenzūros bei kultūrinio visuomenės gyvenimo reguliavimo aparatas leido visiškai sutelkti dirbtinio istorinės kultūros formavimo įrankius valdžios rankose.

Ypač didelį poveikį prievarta turėjo Antrojo pasaulinio karo ir partizanų karo laikotarpiu gimusių žmonių istorinei sąmonei. Būtent jų vaikystėje, ankstyvosios socializacijos laikotarpiu, stipriausiai pasireiškė sovietų teroro padariniai. Saugodamiesi tėvai stengėsi nuo vaikų slėpti netolimą istoriją. Vėliau, prasidėjus vadinamajam „atšilimui“, pokario kartą jau labiau veikė ne tėvų, o mokytojų ar dėstytojų pasakojimai bei skaitoma literatūra. Taigi tarpukariu gimę žmonės dar išlaikė užkonservuotus senosios istorijos kultūros likučius ir ja rėmėsi gyvenime (pvz.: pa-

¹⁷ Arendt H. Totalitarizmo ištakos. Vilnius, 2001, p. 348.

dėdavo partizanams, tyliai tikėjosi sulaukti nepriklausomybės, išsaugojo religija), o jų vaikų istorine sąmone sovietai jau galėjo palyginti laisvai disponuoti.

Lygia greta su šiuo „sąmonės valymu“ buvo pradėtas naujos istorijos pseudokultūros kūrimo procesas. Tam visų pirma buvo panaudotos mokslo institucijos ir literatūra. Itin griežta cenzūra užtikrino, kad nei vienoje, nei kitoje srityje negalėjo „prasprūsti“ sovietams nepageidaujami teiginiai, idėjos ar vaizdiniai. Šio koordinuojamo informacijos srauto poveikį „išvalytai“ sąmonei dar sustiprino pertvarkyta švietimo sistema ir „užklausinės“ auklėjimo priemonės, kaip antai spaliukų, pionierių ar komjaunimo organizacijos.

Kalbant apie sovietines istorijos klasifikavimo technologijas reikia pasakyti, kad jos iš esmės reiškė visiškai alternatyvios, savarankiškos ir centralizuotai skleidžiamos istorijos versijos sukūrimą. Šiame procese didžiausią reikšmę turėjo du laiko momentai: komunistinio totalitarinio sąjūdžio susiformavimas ir partizanų karo pabaiga, kuri kartu reiškė ir galutinį tarpukario visuomenės sutriuškinimą bei joje susiklosčiusios istorinės kultūros išnykimą. Praeities iki komunizmo atsiradimo sovietinė interpretacija sąlyginai nedaug skyrėsi nuo iki jos egzistavusių teorijų. Bene svarbiausias jos bruožas buvo visiškas marksistinės periodizacijos įtvirtinimas, siekiant parodyti, kad komunistinio sąjūdžio susikūrimas reiškė laiko tėkmėje „užkoduoto“ istorijos dėsnių veikimą. Kur kas daugiau kūrybinių pastangų reikalavo laikotarpio nuo komunizmo atsiradimo iki partizanų karo pabaigos – taigi, dėsnių veikimo Lietuvoje – interpretavimas.

Buvo būtina paaiškinti, kodėl dėsnis Lietuvoje (kuri formuojantis komunistiniam sąjūdžiui bent teoriškai dar buvo Rusijos imperijos dalis) pradėjo veikti vėliau. Taip atsirado aršios „buržuazijos reakcijos“, laikinai pristabdžiusios Lietuvos istorinę raidą, versija. Partizanams šioje versijoje teko „buržuazijos likučių“ vaidmuo¹⁸. Tačiau kad ir koks menkinantis būtų toks terminas, pats partizanų karas neišvengiamai tapo viso istorijos pseudokultūros kūrimo proceso kulminacija.

Partizanų karas buvo tas momentas, kuriame susikirto reali istorijos eiga ir sovietinės pseudokultūros kūrimas. Partizanų pralaimėjimas, viena vertus, reiškė, kad Lietuva buvo galutinai okupuota SSRS, bet, kita vertus, ir tai, kad Lietuvos visuomenė galutinai pradėjo gyventi, orientotis ir laiką matuoti pagal sovietinę pseudoistoriją. Dėl to sovietų režimas skyrė ypatingą dėmesį istorinei partizanų karo interpretacijai, kuri turėjo visiškai paslėpti šį susikirtimo tašką, savotišką „atminties kanalą“. Su tuo susijęs ir tam tikras paradoksas.

Šiuolaikiniai sociologiniai ir psichologiniai tyrimai gana tvirtai paremia istorikų teiginius apie tai, kad sovietų okupacija plačiąja prasme (visas procesas – įskaitant represijas ir partizanų karą) buvo trauminė patirtis Lietuvos visuomenei¹⁹. Jai visiškai tinka Rūseno suformuluotas traumos apibūdinimas – „krizė, [kuri] sugriauna istorinės

¹⁸ Pavyzdžiui, *Rūtėnas J.* Lietuviškųjų buržuazinių nacionalistų išdavysčių kelias. Vilnius, 1949.

¹⁹ Žr. *Gailienė D., Kazlauskas E.* Po penkiasdešimties metų: sovietinių represijų Lietuvoje psichologiniai padariniai ir įveikos būdai // *Sunkių traumų psichologija: politinių represijų padariniai* (sud. D. Gailienė). Vilnius, 2004.

sąmonės galimybę kontingenciją perdirbti į prasmingą ir reikšmingą istoriją²⁰. Represijos visiškai sunaikino tarpukario Lietuvos visuomenę kaip socialinę struktūrą, partizanų karas buvo absoliutus jos pralaimėjimas ir likusiems gyviems buvusios visuomenės nariams tai reiškė visišką jų socialinio gyvenimo sugriuvimą²¹. Tokį sugriuvimą, kokio istorinė sąmonė negalėjo „perdirbti į prasmingą ir reikšmingą istoriją“. Paradoksalu, tačiau šioje situacijoje sovietinė pseudoistorija veikė kaip vaistas.

Sovietų primesta istorijos versija įgyvendino populiariausią visuomenės traumų įveikimo strategiją. Ji istorizavo (teisingiau, pseudoistorizavo) Lietuvos visuomenės patirtą traumą. Nors buvo fiktyvus, sovietinis pasakojimas suteikė prasmę skaudiems išgyvenimams. Tai buvo padaryta visų pirma interpretuojant partizanų karą. Jis, nors iš tikrųjų buvo pasipriešinimas išorės priešui – užkariautojui, paverstas vidaus kova. Svarbiausias sovietinės partizanų karo interpretacijos elementas yra būtent „klasių kovos“ vaizdinys, „pažangiųjų“ susidūrimas su „atsilikėliais“. „Banditizmas“ buvo tik niekinamas epitetas, kurį pirmieji primetė antriesiems, o Sovietų Sąjunga – tik pažangos rėmėja ir skleidėja. Tikrieji pergalės laurai priklausė „Lietuvos liaudžiai“. Kaip tik dėl to buvo taip sureikšminti „liaudies gynėjų“ būriai, visiškai neefektyvūs koviniu požiūriu, užtat labai svarbūs pseudoistorijai²². Dėl tos

pačios priežasties buvo taip kruopščiai slepiamos tikrai efektyvios kovos su partizanais priemonės, pavyzdžiui, agentai smogikai, kurių prisipažinimai galėjo atskleisti tikrąjį sovietų specialiųjų tarnybų indėlį ir taip sugriauti „klasių kovos“ iliuziją²³. Taip partizanų karas virto savotišku „apsivalymu“, kaina, kurią teko sumokėti už patekimą į „melagingą pastovumo pasaulį, kuris žmogaus proto reikmes atitinka labiau negu pati tikrovė“.

Šis Arendt apibūdinimas tą pasaulį aprašo iš išorės, demaskuodamas jo melagingumą, ir todėl skamba niūrokai. O štai Nerijai Putinaitei gana sėkmingai pavyko atskleisti pojūčius žmonių, atsidūrusių „melagingo pastovumo pasaulio“ viduje ir jį išgyvenusių. Ko gero, neatsitiktinai jie šiek tiek primena narkotinės ekstazės aprašymus:

„Dovanoto „naujumo“ turinys reiškė radikalų pasaulio apvertimą: kas anksčiau buvo vargas ir kančia, dabar tampa laime. Vargas ir pasirinkimo sunkumas tampa lengvumu ir istoriniu aiškumu. Tai, kas anksčiau reikėsi kaip priespauda, tampa laisve. „Naujumas“ reiškė laisvę ir šviesą ne materialiaja, o „metafizine“ prasme. Tai buvo žmogiška ir pasaulio „tiesa“, kurią išvydusi liaudis savo tikslus ir lūkesčius turėjo pamatyti tarsi naujoje šviesoje. Ši dovana, kaip ir daugelis kitų dovanų, reikė ir įpareigojimą. Ji teikė galimybę naudotis didvyrių ir liaudies pastangomis sukurtais vaisiais. Tai taip pat buvo priesakas

²⁰ *Rūsen J.* Istorika. Istorikos darbų rinktinė. Vilnius, 2007, p. 319.

²¹ *Žr. Kraniuskienė S.* Tapatybės konstravimas biografijose (kartos ir lyties identitetas XX a. lietuvių autobiografijose). Daktaro disertacija. Vilnius, 2003.

²² Pavyzdžiui, Liaudies gynėjų žodis: straipsnių rinkinys / Partijos istorijos inst. prie LKP CK-Mark-

sizmo-leninizmo inst. prie TSKP CK fil.; red. kol.: J. Jermalavičius (ats. red.), A. Rimkus (sudaryt.) [et al.]. Vilnius, 1987.

²³ Plačiau apie agentų smogikų veiklą žr. *Pocius M.* MVD-MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959) // *Genocidas ir rezistencija*. 1997, Nr. 1, p. 7–42.

įsijungti į „didžiąją“ istoriją ir taip įrodyti savo tinkamumą dovanai priimti.

Negalėjo būti nė kalbos, kad dovana pasirodytų netinkama ar nepatraukli. Sovietinė būtis turėjo veikti kaip virusas, užkrečiantis žmonių protus ir jausmus, skatinantis daryti viską, kad būtų pasiekti valstybės tikslai. Sovietinis gyvenimas reiškė egzistenciją, kuriai iš principo negalima atsispirti. To galėjo nesuprasti paskiri individai, bet ne tautą sudaranti liaudis.

Sovietinis gyvenimas skelbėsi esąs progresyvus, apimsiantis visą pasaulį. Komunistinės idėjos buvo pateikiamos kaip išplitusios nuo mažų židinių į labai didelius ir vis didėjančius laužais. Jų stiprybę tarsi įrodė procesas, kai nuo minties vieno ar kelių žmonių galvose naujasis pasaulis tapo nuolat stiprėjančia ir vis daugiau tautų apimančia tikrove. Pati „naujosios“ Lietuvos dovana tarsi reiškė šio pasaulio tikrumo ir stiprumo papildomą įrodymą.²⁴

Ši apgaulingai patraukli „naujo gyvenimo“ vizija suteikė žmonėms tikslą, dėl kurio esą verta buvo kentėti. Paradoksalu, tačiau sovietmetis tapo „atpildu“ už jo paties atneštas kančias. Palyginus su Antrojo pasaulinio karo ir partizanų karo laikotarpiu, represijomis, trėmimais, badu ir skurdu, bet kokia normalesnė būtis galėjo atrodyti kaip „naujas“ ir „geras“ gyvenimas. Palankiai veikė ir tai, kad atėjus į valdžią Nikitai Chruščiovui iš tiesų prasidėjo „atšilimas“ (nors jį pervertinantieji yra linkę pamiršti, jog be Stalino ir jo represijų vargiai būtų įmanomas pats Chruščiovas). Todėl, esant pakankamai izoliacijai nuo išorinio pasau-

lio, dirbtinai istorizuoti Lietuvos visuomenės patirtą traumą nebuvo labai sunku. Tai, kas iš tikrųjų buvo tarpukario visuomenės sunaikinimas, pradėta vertinti kaip naujos visuomenės gimimas.

Partizanams šioje istorijos pseudokultūroje teko blogio jėgų vaidmuo. Įdomu, kad Lietuvoje likusios visuomenės dalies reakcija į juos ilgainiui iš tiesų ėmė priminti tą, kuri nusistovi po pilietinio karo. Pralaimėjusioji pusė priverčiama nutilti ir jai vienai imami priskirti karo nuostoliai bei žiaurumai, ji imama tapatinti su „atsilikimu“, „pasenusiomis vertybėmis“ ar net „senuoju pasauliu“, kuris yra „gero“, „teisingo“ ir „pažangaus“ „naujojo pasaulio“ priešingybė. Šį aspektą taip pat taikliai atskleidė Putinaitė:

„Sovietų Lietuvos radimasis ideologiškai buvo aiškinamas kaip nuoseklus, nuo paskirų individų ir grupių natūraliai išplitęs reiškinys. Žmonės, ypač jaunas, natūraliai patraukusios ir uždegusios komunistinė idėjos, kol galiausiai jos užvaldžiusios daugumą ir įsitvirtinusios Lietuvoje. Iš šios perspektyvos sovietų valdžia buvusi „savųjų“, o ne svetimųjų. Vieninteliai svetimieji čia būtų besipriešinantys marksizmo-leninizmo idėjų pergalei, o drauge – ir liaudies valiai. Kita šio požiūrio pusė – „ramus gyvenimas“ į Lietuvą atėjęs tik tuomet, kai sovietų valdžia buvo įveikusi visus savo atvirus priešus. Iki to laiko visuomenę krėtę neramumai ir nestabilumas, kovos ir konfliktai. Tad vien sovietų valdžia galinti garantuoti gyvenimo stabilumą ir ramybę.

Abu šiuos momentus aptinkame Pranciškaus Šabaševičiaus 1984 m. išleistoje instrukcijoje „Komjaunimo aktyvisto

²⁴ Putinaitė N. Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius, 2007, p. 52.

dienoraštis“, kur aiškinamas Lietuvos komjaunimo kelias, o drauge ir Lietuvos tapimo sovietine respublika istorija. [...] 1940 m. šioje istorijoje reiškia socialistinę revoliuciją, o karo pabaiga – naują pradžią atstatant sugriautą gyvenimą. Kelyje į visišką pergalę ir šlovę kovos su pokario partizanais vaizduojamos kaip kovos dėl ramaus gyvenimo, kuriame nebesą kliūčių tolesnei gyvenimo statybai.“²⁵

Sukonstruodami tokį pasakojimą, kuris totalitarinės valdžios priemonėmis buvo palyginti sėkmingai įteigtas Lietuvoje likusiems žmonėms, sovietai ne tik užmaskavo prievartinį savo atėjimą į Lietuvą ir dėl to kilusį pasipriešinimą, bet ir apgydė jų pačių represijų traumuotą visuomenę. Tai tobulas totalitarinio režimo poveikio sąmonei pavyzdys.

Šio pasakojimo pagrindu suformuota istorijos pseudokultūra veikia iki šiol²⁶. Kaip tik dėl jos poveikio partizanų karas netampa tikros istorinės kultūros dalimi. Nors nepriklausomybės atkūrimas gražino Lietuvą į pasaulį ir išsklaidė totalitarinę iliuziją, naujosios valdžios pastangos politiniu veikimu įtvirtinti partizanų, kaip valstybės gynėjų, įvaizdį sužlugo. Apie partizanų karą palengva tapo įprasta kalbėti abstrakčiai, kaip apie kokį „tamsų“ laikotarpį, „lemtį“, „demonišku jėgų įsiveržimą“ į daugiau ar mažiau sutvarkytą pasaulį²⁷. Tai rodo atsinaujinus traumą.

²⁵ *Putinaitė N.* Nenutrūkusi styga. Prisisaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius, 2007, p. 76–77.

²⁶ Pavyzdžiui, *Ivaškevičius M.* Žali. Vilnius, 2002. [vadas.

²⁷ *Rūsen J.* Istorika. Istorikos darbų rinktinė. Vilnius, 2007, p. 338.

Istorinės sąmonės terapija

Tačiau šiandien padėtis yra dar keblesnė nei prieš šešias dešimtis metų. Šiandien yra traumuota ne tik visuomenė ar atskiri jos nariai, bet ir pati istorinė sąmonė. Partizanų karo interpretacijos stoka rodo ne tik tai, kad atsinaujino karo ir represijų sukelta trauma, bet ir tai, kad pats nepriklausomybės atkūrimas savotiškai traumavo visuomenę. Sovietinis totalitarinio melo pasaulis ištiesai kartai žmonių buvo pasaulėžiūros pagrindas. Natūralu, kad paaiškėjus jo fiktyvumui, pasklido neįtikėjimas, pasimetimas ir pasąmoninga baimė susidurti su tikroju pasauliu. Posovietinė visuomenė ištiko vertybinę, moralinę, dvasinę, sąmonės krizę, kurios dalis yra istorijos kultūros nebuvimas. Šiuolaikinė Lietuvos istorijos kultūra tėra ta jos dalis, kurią pavyko išsaugoti „užkonservuotą“ nuo tarpukario (kai kurių istorikų pastangos kuo sąžiningiau tyrinėti mažiau cenzūruotą viduramžių istoriją labiau prisidėjo prie tarpukario istorijos kultūros „konservavimo“ nei prie permainų joje) – tai, visų pirma, LDK, padalijimų ir carinės Rusijos valdymo istorijos interpretacijos. Visa kita buvo sovietinė pseudokultūra, žlugusi kartu su režimu. Šiandienos iššūkis yra grąžinti Lietuvos visuomenei jos tikrąją istorijos kultūrą. Tačiau terminą „grąžinti“ tegalima suprasti sąlygiškai. Kadangi sovietų totalitarinis valdymas padarė poveikį sąmonei, tai ir šiuolaikiniai „gydantys“ pokyčiai tegali įvykti sąmonėje. Jų neįmanoma pasiekti kokiu nors trumpalaikiu valios veiksmu (pvz., politiniu sprendimu), o tik sistemingu įtikinėjimu ir švietimu.

Čia verta dar kartą grįžti prie Rūseno ir jo idėjų apie traumos vietą istorijos kul-

tūroje. Jo teigimu, trauma neturėtų būti slepiama, gražinama ar nutyliama: „Kai šiai traumai suteikiamas prieglobstis normalaus istorinio pasaulio matymo kaimynystėje, ji atskiriama nuo nusistovėjusių istorijos kultūros praktikų. Tuomet ši trauma gyvena savo gyvenimą atskiroje reikšmės erdvėje. Šis atskyrimas leidžia įprastu būdu rašyti istoriją, tarsi nieko nebūtų įvykę.“²⁸

Taigi, svarbiausias šio atskyrimo padarinys yra tai, kad trauma lieka tarsi „už istorijos ribų“. Ji neišgyvenama istorinėje sąmonėje. Jos siaubas nepersmelkia žmonių, nepriverčia jų susimąstyti ir nevaidina vaidmens formuojantis jų įsitikinimams, nulemiantiems ateities veiksmus. Šio reiškinio požymių nesunku aptikti ir Lietuvoje. Ne tik partizanų karo, bet ir visos sovietų okupacijos įvykius linkstama kuo greičiau priskirti tolimai praeičiai ir toliau „įprastu būdu rašyti istoriją, tarsi nieko nebūtų įvykę“. Pabrėžtinai paliekant tas skaudžias temas profesionalams, neskatinant diskusijų viešojoje erdvėje, nesiekiant išsiaiškinti tikrosios įvykių eigos ir su ja susijusių tarpusavio santykių, galima pasiekti tik tai, kad gyvoji Lietuvos istorija taip ir liks su „juodąja skylė“.

Apsisaugoti nuo šio efekto Rūsenas siūlo taikant strategiją, kurią pats pavadino „antriniu traumavimu“. Šios strategijos esmė – siekti traumą sukėlusius įvykius papasakoti kuo tiksliau, atvirai pateikiant šokiruojančius faktus ir vartojant aiškias sąvokas. Kaip rašo pats Rūsenas: „Aukų riksmas, nusikaltėlių juokas ir iškalbingas žiūrovų tylėjimas numiršta, jeigu laiko tėkmė įgauna savo normalų istorinį

kultūrinio orientavimo pavidalą. Antrinis traumavimas yra galimybė šiam dehumanizavimui sugražinti jo balsus. Šitaip prisimenant siaubą istorinis mąstymas turi galimybę sukliudyti jam tęstis.“²⁹

Panašų darbą Lietuvoje jau anksčiau sąmoningai ar pasąmoningai siekta atlikti. Tik dažniausiai tam naudotos politinės ir teisinės priemonės. Įstatymais bandyta įtvirtinti partizanų statusą, pasmerkti represijas ir „reabilituoti“ jų aukas, organizuoti visuomeniniai „tribunolai“, siekta, kad teisėsaugos institucijos ir teismai išaiškintų ir nubaustų sovietinės praeities nusikaltėlius³⁰. Šiandien jau daugiau ar mažiau aišku, kad tomis priemonėmis antrinio traumavimo pasiekti nepavyko. Priešingai, jos dažnai sukeldavo ryškia atmetimo reakciją. Ko gero, būtų teisinga tai aiškinti tuo, kad siekimas politiškai ir teisiškai įtvirtinti savo esmę istorinį pasakojimą apie okupaciją ir pasipriešinimą išoriškai per daug priminė sovietų technologijas. Todėl, nors politiškai ir teisiškai buvo visiškai logiškas, sovietinių represijų vykdytojų persekiojimas didžiosios visuomenės dalies dažniau buvo sutinkamas su gailėsčiu („vargšai senukai...“) negu su teisingumo išsipildymo jausmu.

Šiandien antrinio traumavimo galimybė yra, visų pirma, istorijos studijų srityje. Istorikai nėra „virš“ visuomenės, jie – tos visuomenės dalis, todėl žmonėms dažnai atrodo artimesni ir patikimesni nei valdžios įstaigų atstovai. Kita vertus, istorikų pasa-

²⁹ Ten pat, p. 345.

³⁰ Apie tai Tarptautinio Vilniaus visuomeninio tribunolo nuosprendis (2000) / [spaudai parengė Vytautas Zabiela, Vytautas Raudeliūnas (atsak. redaktorius)]. Vilnius, 2000.

²⁸ Ten pat, p. 343.

kojimai turi tam tikrą autoritetą, savotišką „išmanančio žmogaus“ antspaudą, todėl lengviau įtikina, o jei ne visada įtikina, tai visada sukelia susidomėjimą. Todėl istorijos studijos turi daugiau galimybių sukelti antrinį traumavimą ir atgaivinti visuomenės atmintį. Per istorikų darbus ir jų sukeltas diskusijas pasakojimai apie sovietų okupaciją ir partizanų karą gali palengva įaugti į istorinę sąmonę ir tapti gyvosios istorijos arba istorijos kultūros dalimi.

Karo rekonstrukcija

Visiškai pagrįstai toks procesas galėtų prasidėti nuo partizanų karo permąstymo. Būdamas okupacijos istorijos kulminacija, partizanų karas apima visus svarbiausius klausimus: represijų, visuomenės likimo, pasipriešinimo, prisitaikymo, kolaboravimo atskyrimo, valstybingumo praradimo ir pan. Todėl kaip tik į partizanų karą galėtų susitelkti istorijos studijos, siekiant, visų pirma, atsakyti į klausimą, kokio iš tikrųjų pobūdžio tai buvo reiškinys ir ar esama tiesos gajame pilietinio karo įvaizdyje.

Tačiau iš anksto galima numatyti ir didžiausią kliūtį tokioms pastangoms. Esant normaliai istorijos kultūros dinamikai, istorijos studijos natūraliai „išauga“ iš pirminių tradicinių ir pavyzdinių pasakojimų, plintančių šeimose, giminėse, vėliau spaudoje. Studijas atliekantys istorikai surankioja šiuos pasakojimus, juos apibendrina, palygina įvairias versijas ir, kritiškai viską apmąstę, pateikia kritinius pasakojimus, kurie toliau suka istorijos kultūros ratą. Lietuvos partizanų karo atveju šią normalią dinamiką sutrikdo sovietinės totalitarinės fikcijos išiveržimas ir jos sukeltas

„juodosios skylės“ efektas. Tai nulemia keletą padarinių.

Visų pirma, tampa nepatikimi sovietmečiu atsiradę ir iki mūsų dienų išlikę pasakojimai apie partizanų karą. Jie labiau atspindi sąmonės patirtį totalitarinio valdymo laikotarpiu, nei praeitį iki totalitarinio režimo įsitvirtinimo. Todėl tokie pasakojimai labiau tinka būti totalitarizmo nei istorijos studijų šaltiniais. Vartojant terminą „pasakojimai“, šiuo atveju turimi galvoje ne tik žmonių pasakojimai vieni kitiems, bet ir grožiniai bei „dokumentiniai“ sovietinių autorių kūriniai, kino filmai ir pan. Visi jie buvo totalitarinės cenzūros kontroliuojami ir todėl negali būti patikimi.

Dar svarbiau, bent profesionaliems istorikams, yra suprasti, kad dėl totalitarinio režimo pobūdžio visiškai nepatikimi yra ir sovietiniai archyviniai dokumentai. Studijuojant, pavyzdžiui, sovietines baudžiamąsias bylas būtina suvokti, kad jos visų pirma buvo fiktyvaus totalitarinio pasaulio įtvirtinimo įrankis. Antai tarpukario Lietuvos tarnautojai buvo teisiami už *tėvynės išdavimą*, o partizanai – už *kontrrevoliuciją*. Taip kloti pamatai vėlesnėms „istorinėms“ studijoms apie „buržuazijos reakciją“ ir „klasių kovą“. Populiari nuomonė, kad studijuojant sovietinius dokumentus galima atmesti ideologinį jų aspektą ir nagrinėti „plikus“ faktus, kurie yra visai patikimi, taip pat nevisiškai teisinga. Mat faktai buvo tai, kuo maskuotas „perėjimas“ nuo tikrovės prie totalitarinės fikcijos. Todėl jie privalėjo būti šiek tiek pagražinami, pasodrinami ar sušvelninami. Tai gerai iliustruoja amžinas klausimas, į kurį istorikai kol kas nesugebėjo rasti atsakymo: kuri dalis nusikaltimų, kuriuos sovietų institu-

cijos priskyrė partizanams, iš tikrųjų buvo padaryta kriminalinių nusikaltėlių? Juk ir vieni, ir kiti kartais vadinti „banditais“.

Atrodytų, kad šiuos sovietinių dokumentų ir kitų šaltinių trūkumus galėtų atsverti partizanų paliktų dokumentinių pėdsakų studijos. Tai tiesa, tačiau didžiąją dalį tokių pėdsakų sovietai sunaikino. Archyvuose išlikusios nuotrupos paprastai yra tie partizanų dokumentai, kurie, išimti iš konteksto, galėjo patvirtinti ar iliustruoti sovietinę pseudoistoriją. Patiems partizanams pavyko paslėpti keletą dokumentų rinkinių, šiek tiek jų išsaugojo įvairūs žmonės, tačiau šių radinių nepakanka tam, kad partizaniškieji šaltiniai visiškai atsvertų sovietinius.

Vis dėlto partizanų karo istorijos studijų padėtis nėra be išeities. Bent keletas šaltinių kategorijų, leidžiančių naujai pažvelgti į to meto įvykius, iki šiol nėra pakankamai išnaudojamos. Visų pirma, tai pačių karo dalyvių pasakojimai, kuriuos imta labai aktyviai rinkti po nepriklausomybės atkūrimo³¹. Vertinant juos kaip istorijos šaltinį, svarbu atsižvelgti į tai, kad beveik visi pasakotojai – politiniai kaliniai arba tremtiniai. Jie priklausė kategorijai žmonių, kurių totalitarinis režimas nesitikėjo sėkmingai paveikti ir siekė izoliuoti nuo visuomenės. Todėl jų pasakojimai yra natūralūs, nepaveikti sovietinės fikcijos. Žinoma, partizanų karo dalyvių, partizanų giminaičių ir rėmėjų pasakojimai akivaizdžiai priklauso tradicinių ar pavyzdinių pasakojimų kategorijai, o patys partizanai juose visuomet vaizduojami „be dėmės“,

tarsi atstovaujantys grynajam gėriui. Tačiau būtent su tokio pobūdžio iškraipymais istorijos studijos yra įpratusios susidurti. Istorinio tyrimo ir mąstymo metodai leidžia sėkmingai apibendrinti ir įvertinti tradicinius ir pavyzdinius pasakojimus, kuriant kritinius kūrinius. Ir priešingai, istorinis mąstymas nepajėgus „susidoroti“ su posovietiniais pasakojimais. Toks mąstymas istoriją suvokia kaip duotybę, kuri nepriklauso nuo žmogaus valios ir kurią galima tik pažinti, bet ne pakeisti. Todėl tik filosofinis žvilgsnis, sugebantis kartu interpretuoti istorinius, sociologinius ir psichologinius atradimus, gali pastebėti istorijos klastojimą. Ši aplinkybė paaiškina, kodėl totalitarizmo studijos kilo kaip tik iš filosofijos, o ne istorijos.

Kiti svarbūs partizanų karo tyrimų šaltiniai yra labiau susiję su kultūros ir mentaliteto istorija. Norint suvokti, ką partizanų karas Lietuvoje reiškė tuo metu, kai vyko, būtina bandyti pažvelgti į jį to laikotarpio žmonių akimis. Tai įmanoma pasitelkus karo teoriją. Vienas iš pirmųjų karo mokslų Lietuvos partizanų karo studijoms pasitelkė Kęstutis K. Girmius. Jis iš esmės siekė surasti partizanams tinkamą apibūdinimą, nagrinėdamas karų kategorijas teritoriniu (vidaus ir tarptautiniai) bei taktiniu (teroristai, partizanai, reguliarioji kariuomenė) požiūriu³². Tačiau, nekeldamas sau grynai istorinių tikslų, Girmius rėmėsi šiuolaikine karo teorija, šiek tiek formalistiškai laikydamas partizanus šiuolaikinio pasaulio (pasaulio po Antrojo pasaulinio karo) veikėjais. Todėl jis tik iš dalies atskleidė par-

³¹ Pavyzdžiui, Aukštaitijos partizanų atsiminimai (sud. R. Kaunietis). Vilnius. VI tomai.

³² Plačiau žr. *Girmius K. K. Partizanų kovos Lietuvoje*. Chicago, 1987.

tizanų karo esmę, apibūdindamas jį kaip vidaus partizaninį karą ir lygindamas su tokiais konfliktais kaip Vietnamo karas.

Iš filosofinių pozicijų į partizanų teisėtumo klausimą bandęs pažvelgti Mantas Adomėnas kiek labiau pabrėžė Lietuvos partizanų specifiškumą. Remdamasis žinomo karo teoretiko Carlo Schmitto idėjomis jis teigė, kad partizanas – palyginti nauja kategorija, atsirandanti kartu su besikeičiančia karo samprata. Pasak Adomėno, partizanų atsiradimas „plokščiam“ klasikiniam „karo teatrui“ suteikė gelmės matmenį. Atsirado tokie karo dalyviai, kurie buvo tarsi už karo teisės ir teorijos ribų, tačiau vis tiek realiai veikė kare. Tai esą susiję su Antrojo pasaulinio karo sukeltais karo sampratos pokyčiais. Kadangi karo veiksmus pradėta kreipti ir prieš civilius, tai ir jie įtraukti į karą, taip palengva nykstant tradicinei kario ir civilio perskyrai ir atsirandant tarpinei figūrai – partizanui. Adomėnas taip pat teigė, kad Lietuvos partizanai netelpa į šiuos teorinius rėmus, kadangi turi per daug partizanams nebūdingų požymių ir funkcijų (uniforma, teisingumo vykdymas, siekimas veikti valstybės vardu ir pan.)³³.

Leidžiantis į šiuos svarstymus dar giliau, reikia pabrėžti, kad, bent karo teorijos požiūriu, partizanai gyveno ir veikė didžiulio epochinio lūžio laikotarpiu. Nors simboline chronologine klasikinės karo teorijos pabaigos riba iš tiesų laikytinas Antrasis pasaulinis karas, persilaužimas strategijoje, taktikoje, karo teisėje ir paties karo sampratoje galutinai įvyko tik maž-

³³ Adomėnas M. Lietuvos partizanai politinės filosofijos požiūriu // Genocidas ir rezistencija. 2006, Nr. 2 (20), p. 165–169.

daug XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje–šeštojo pradžioje, kai buvo patvirtintos šiuolaikinės tarptautinės humanitarinės teisės pagrindų tapusios 1949 m. Ženevos konvencijos. Jos iš tikrųjų įvedė tam tikrus tarpinius subjektus – teisėtus karo veiksmų dalyvius, nepriklausančius kariuomenei. Galima diskutuoti, ar tai buvo partizanų pripažinimas ir įteisinimas, tačiau tai tikrai buvo bandymas susivokti ir sureguliuoti naują situaciją – civilių įsitraukimą į karą.

Tai susiję ne tik su Antrojo pasaulinio karo metu vykdytomis represijomis prieš civilius ir pastarųjų atsaku į žiaurius prieš veiksmus, bet ir su pasikeitusia pačių civilių savivoka. Vakarų valstybių civiliai Antrojo pasaulinio karo metu paneigė esminę klasikinės karo sampratos atramą – formalizmą. Pati visuotinio tėvynės gynimo, kaip piliečių pareigos, idėja jau nebuvo nauja – ji kilo kartu su nacionalinių, tik pusiau profesionalių kariuomenių atsiradimu. Tačiau ši idėja pati savaime negriovė klasikinės karo teorijos. Piliečio tėvynės gynimas taip pat buvo formalizuojamas – jam tampant kariu, savanoriškų būrių ir nereguliariosios kariuomenės dalinių nariu. Civilis vis dar buvo tik kai kurių karo veiksmų (pvz., okupacijos) objektas, bet ne subjektas. Tik tapdamas kariu jis galėjo peržengti šią griežtą skiriamąją ribą. Kitaip tariant, buvo aiškiai suvokiama tėvynės gynimo teisės ir pareigos forma. Nebuvo tikimasi, kad civilis čiups medžioklinį šautuvą ir ims pro langą pyškinti į besiantinančią priešą. Nors vienas atvejis, kai jis taip galėjo pasielgti, buvo – jei iškiltų pavojus jo asmeninei nuosavybei. Privati nuosavybė buvo šventa – taigi, ir ginti ją nuo neteisėto pasikėsinimo (ypač karų ir nera-

mumų laikotarpiu) buvo galima bet kokia forma. Štai šioje srityje Antrojo pasaulinio karo metu ir įvyko tikrasis persilaužimas. Prancūzijos, Norvegijos ir kitų valstybių piliečiai tėvynę gynė taip, tarsi ji būtų privati nuosavybė – paisydami tik efekto, bet ne formos. Šis reiškinys neabejotinai buvo nacionalinės valstybės idėjos padarinys ir, ko gero, kaip tik šis valstybės „savinimasis“ tapo tikruoju vienu jau prieš karą atsiradusios, o kitur dar tik užgimstančios demokratijos pagrindu.

Šiame perversmo apimtame pasaulyje Lietuvos partizanai, regis, buvo savotiški konservatoriai. Nors jiems nebuvo svetimos naujos idėjos, valstybės „savinimasis“ ir karo pabaigoje ypač aiškiai išreikštas siekis sukurti demokratinę Lietuvą, grynai karo teorijos požiūriu, jie laikėsi klasikinės karo sampratos. Tai liudija tiek partizanų požiūris į save, kaip valstybės atstovus, palaikant santykius su civiliais, tiek siekis visokeriopai formalizuoti savo narių įsitraukimą į karą ir dalyvavimą jame. Perimdami tarpukario Lietuvos kariuomenės statutų nuostatas, uniformas, įvesdami laipsnius, karinius apdovanojimus, reikalaudami iš kiekvieno partizano priesaikos jie suteikė tėvynės gynimui aiškiai apibrėžtą klasikinę formą. Todėl Lietuvos partizanus labiau tiktų laikyti klasikinės karo teorijos „paskutiniaisiais mohikanais“ negu šiuolaikinio karo pionieriais.

O pagal klasikinę karo teoriją ir jos teisinę išraišką – 1907 m. Hagos konvencija patvirtintus „Sausumos karo įstatymų ir papročių nuostatus“ – tokie daliniai kaip Lietuvos partizanų laikytini nereguliarieji kariuomenė ar savanorių būriais – klasikiniam pasauliui gal kiek mažiau įprastu,

bet pažįstamu reiškiniu. Tokiu atveju tai, ką mes vadiname partizanų karu, to meto žmogaus akimis galėtų būti „normalus“ mažos valstybės karas su dideliu užkariautoju, vykęs okupuotoje teritorijoje.

Tačiau toks teiginys laikytinas ne išvada, o tik pagrįsta hipoteze, kuriai patvirtinti ar paneigti reikia atskirų studijų. Šio straipsnio kontekste ši hipotezė – tik galimo naujo požiūrio į partizanų karą pavyzdys. Jis atskleidžia, kaip istorinis mąstymas gali įveikti „juodosios skylės“ efektą, sukelti naujas diskusijas apie sovietinę okupaciją, karą su okupantais, bendradarbiavimą su jais, išdavystes ir pan., ir taip pamažu atgaivinti sovietinės fikcijos paveiktą istorinę sąmonę ir sudaryti sąlygas plėtotis istorijos kultūrai.

Išvados

Partizanų karo suvokimo paradoksas yra sovietų totalitarinio režimo eksperimentų padarinys. Siekdamas visiškai užvaldyti okupuotos Lietuvos visuomenę ne tik fizine, bet ir socialine prasme, paversti ją vienalyte valdoma mase, režimas sužalojo žmonių sąmonę, sugriovė įprastą gyvenimo eigą ir kartu sutrikdė istorijos kultūros formavimąsi. Sovietų režimo valdomų žmonių gyvenimą lėmė ir pažiūras formavo jau ne istorija, o pseudoistorija, kuri ne tik nulėmė specifinį požiūrį į atskirus istorijos įvykius (tarp jų ir į partizanų karą), bet ir įprasmino paties režimo sukeltą traumą – represijas. Atkūrus nepriklausomybę, pseudoistorija žlugo kartu su režimu, tačiau tai savaime nenulėmė tikrosios istorijos kultūros atgijimo. Lietuvos istorinėje kultūroje liko totalitarizmo išgraužta „juodoji skylė“.

Tačiau nors sovietų totalitarizmo padaryta žala Lietuvos istorijos kultūrai yra didžiulė ir ją reikia rimtai vertinti, padėtis nėra nepataisoma. Suvokiant traumą, ją permaštant, atkuriant tikruosius įvykius, galima iš naujo sužadinti procesus, lemiančius istorijos kultūros formavimą-

si. Tam palankus ir kol kas neslūgstantis visuomenės domėjimasis partizanų karo įvykiais, liudijantis apie ne visada įsisaminantą traumą ir norą susivokti. Tokiomis sąlygomis kiekviena nauja studija šia tema sulaukia reakcijos ir prisideda prie istorijos kultūros atsikūrimo.

THE FAKE HISTORY: SOVIET TOTALITARIANISM AND THE MEMORY OF THE GUERRILLA WAR

Bernardas Gailius

S u m m a r y

The historiography of the Lithuanian guerrilla war of 1944–1953 is usually considered to be wide. However the same may not be applied to the integration of the guerrilla war into the historical culture of the contemporary Lithuania. The variety of opinions and interpretations indicates that there exists no traditional understanding of the war. That also makes it impossible for any of the positions to be regarded as “critical” or “revisionist” as there is nothing to revise or criticize. This feature makes the guerrilla war exceptional of most historical events and requires some scientific explanation. The purpose of this article is to find one.

The term “historical culture” was formulated by the German historian Jörn Rüsen. It defines the role of the history in organizing the worldview of the society and forming its identity. Therefore the historical culture includes all stages of history telling and writing – from family to university. The key element of the historical culture is historical narrative. J. Rüsen distinguishes four types of narratives: the traditional narrative, the exemplary narrative, the critical narrative and the genetic narrative. The interaction of these types of narratives defines the dynamics of the historical culture. After some important historical event the traditional and the exemplary narratives come first. They incorporate the event into the historical tradition of the society. Later the critical narratives appear that challenge the tradition. Finally, the genetic narratives help to grasp the changes of the tradition itself.

This scheme does not work with the Lithuanian guerrilla war of 1944–1953. The systematic soviet repressions were aimed at the complete destruction

of the Lithuanian social pattern. They prevented the traditional and the exemplary narratives from appearing. There were some stories and memoirs of the guerrilla fighters and their supporters, but these did not spread because of terror. People were silenced and then introduced with the soviet narrative, which may only be defined as quasi historical, because it was a part of the propaganda. Imitating the “popular” and the “scientific” approaches the soviet regime spread its narrative and constructed the quasi historical culture, which was itself a part of the “fictitious world of stability” as the philosopher Hannah Arendt described it. This way the Lithuanian society was forced to live with the fake history.

After the restoration of Lithuanian independence in 1990 the soviet quasi historical culture collapsed together with the regime. However, the damage was already done. The real historical culture did not form. This circumstance explains the absence of the traditional interpretation of the guerrilla war. It also indicates that the restoration of the independence was also the renewal of the trauma caused by the soviet repressions. Therefore the Lithuanian historical culture has a “black hole”, which needs to be filled if society means to return to the normal life.

There were efforts to restore the so called “historical justice”. But these were merely of political or judicial character. There were laws passed that provided the justification of the guerrilla fighters’ status. There were also criminal cases initiated against the soviet secret agents and collaborators. However, these efforts did not help for the tradition to evolve as they were not accepted by the society. Therefore, it

is argued in this article, the historical studies should now play their part. The historical studies do not come from the "structures of power" but from the inside of the society. They could more fruitfully trig-

ger the discussions and help to find some reasonable common points. This way the traditional interpretation of the guerrilla war could be slowly built and the historical culture would regain its normal dynamics.

Įteikta 2008 06 18

Parengta skelbti 2008 10 24